

קרדיט

המערכה על התודעה: מיתוס מול מציאות

מיכאל מילשטיין

השיח בנושא "המערכה על התודעה" מתרחב מאוד בעשורים האחרונים, ומלווה בקידום מאמץ מעשי רב מצד ממשלים ברחבי העולם. ואולם, בלהט העיסוק בנושא לא מוקדשת תשומת לב מספקת לבעיות יסוד המאפיינות את המושג, ובראשן: היעדר הגדרה מוסכמת, הכללת מגוון רחב של תופעות במסגרת אותו מושג, וכן תחקור מוגבל יחסית של תוצאות המאמץ, ללא אבחנה בין רכיבים שמתבררים כבעלי השפעה נמוכה (בראשם היומרה לשנות תפיסות יסוד של קהלים רחבים) לכאלה שעוצמתם רבה (במיוחד החתרנות התודעתית בעידן "הפייק ניוז"). מטרת המאמר היא להשכין סדר בשיח המתנהל בישראל על אודות "המערכה על התודעה", תוך העלאת המלצות לגבי הרכיבים שנדרש להשקיע מאמץ בקידומם, לעומת כאלה שכדאי לזנוח.

מילות מפתח: תודעה, המערכה על התודעה, חתרנות תודעתית, מודיעין.

בגורמים לא־מדינתיים העומדים במוקד של חלק ניכר מהמערכות הניטשות בעשורים האחרונים ברחבי העולם. ואולם, בלהט העיסוק האינטנסיבי בנושא המערכה על התודעה, נדמה כי לא מוקדשת תשומת לב מספקת לבעיות יסוד ולפערים המאפיינים אותו. ראשית, ניכר כי העיסוק הרחב בסוגיה מלווה בבדיקה ובתחקור מוגבלים יחסית לגבי מידת השפעתם המעשית של מאמצי התודעה ולגבי עמידתם ביעדים שהם נועדו לקדם. שנית, קיימת כאוטיות מסוימת סביב השיח בנושא. אין הגדרה מוסכמת ושיטתית למושג, דבר שמביא להכללת ערב

השיח בנושא המערכה על התודעה זכה לתנופה בעשורים האחרונים, והוא מלווה במאמץ מעשי רב אשר מקודם בידי ממשלים וגורמי ביטחון ברחבי העולם, במיוחד במדינות המערב. המאמץ הגובר מבוסס על הנחת יסוד — נכונה בבסיסה — שלפיה המערכה על התודעה היא רכיב חיוני בתפיסת הביטחון הלאומי בעת הנוכחית: הן בהיבט של התמודדות עם האיומים הניצבים בפני המדינות המודרניות, הן בהקשר של המהלכים המקודמים נגד גורמים יריבים: החל ממדינות אויב, עבור דרך חברות וקהלים מעברו השני של הגבול, וכלה

הבינלאומית. הממצאים והמסקנות המופקות מהניתוח רלוונטיים אפוא בעיקר לישראל, אולם יש להם משמעות וחיוניות גם עבור גורמים אחרים העוסקים בסוגיה, במיוחד במדינות המערב.

ההגדרה הרווחת לגבי המערכה על התודעה היא מכלול פעולות וכלים אשר באמצעותם חותרים גורמים השותפים למסגרת מערכתית כלשהי להשפיע על התודעה של קהלי יעד מסוימים, או למנוע השפעה עליה. תכליתה של המערכה על התודעה היא לגרום לקהלי יעד לאמץ תפיסת מציאות הרצויה למפעיל המאמץ, כך שיוכל לקדם ביתר קלות יעדים אסטרטגיים או אופרטיביים חיוניים עבורו. המערכה מקודמת באמצעות מכלול שיטות – גלויות וחשאיות. חלק מהמערכה נועד לקדם יעדים נקודתיים בטווח הזמן המידי, בעוד חלקה האחר מגלם יומרות שאפתניות לשינוי צורת חשיבה קולקטיבית. בהקשר זה קיימת הבחנה בין מערכת תודעה שלילית, קרי מניעת התפתחות של מצבי תודעה לא רצויים, לבין מערכה חיובית, המגולמת בניסיון לייצר תודעה רצויה. (ברור כי ההבחנה בין "חיובי" ל"שלילי" ננקטת בהתאם לזהותו של הגורם המקדם אותה, כאשר מה שמוגדר על ידי צד אחד כחיובי הוא איום מבחינת הצד השני) (ישראלי ואראל, 2019; וכן אייזן, 2004, המתייחסת למסמך של צבא ארצות הברית שבו הוגדרה מערכת התודעה [Perception Management] כ"מכלול מהלכים שתכליתם להעביר מידע מסוים לקהלי יעד זרים [או למנוע אותו מהם] כדי להשפיע על הרגשות, על הכוונות ועל הרצונות שלהם, להשפיע על הערכת המצב, על הגדרת היעדים ועל ההתנהגות של מערכות מודיעין ושל מנהיגים בכל הדרגים, באופן המשרת את היוזם"). בינתיים מתפתח בשנים האחרונות יעד חדש בדמות שאיפה לנטוע בלבול עמוק בתפיסה הקולקטיבית של היריב, דבר שימנע ממנו לקרוא בצורה מדויקת את המציאות. הרכיב הזה, כפי שיתואר בהמשך, עומד במוקד המושג המערכה על התודעה כיום.

כאמור, עיון מעמיק בפרסומים הרבים – בישראל ובעולם – בנושא המערכה על התודעה מעלה מספר בעיות יסוד. נראה כי ריבוי הפנים והחמקמקות המאפיינים משחר ההיסטוריה את המושג 'תודעה' זולגים גם למושג 'המערכה על התודעה', ומחייבים בחינה נוקבת לגבי תוכנו ולגבי מידת השפעתו, לצד הצבעה על פערים או על חוסר עדכניות הניכרים בו. בהקשר זה בולט הצורך להבחין בין רכיבים ותיקים הנכללים ב"סל" מערכת התודעה, ואשר חלק ניכר מהם לא לוה בהצלחות מרשימות, לבין רכיבים חדשים ושונים, אשר להם השפעה גוברת.

רב של תופעות תחת מסגרת הגג הרחבה של המערכה על התודעה. הלכה למעשה המושג עבר שינוי מהותי, והדרך שבה הוא הוגדר במשך עשרות שנים אינה זהה במהותה ובמאפייניה הבסיסיים לתיאורו בשנים האחרונות. שלישית, המושג 'המערכה על התודעה' מתאפיין במידה לא מבוטלת של האדרה. כך, אלה שמנתחים את הנושא מותירים לפרקים את המהלכים המעשיים, הצבאיים בעיקר, בשוליים, וממקמים במוקד העימותים סוגיות כגון תפיסת מציאות ועולם דימויים.

ההגדרה הרווחת לגבי המערכה על התודעה היא מכלול פעולות וכלים אשר באמצעותם חותרים גורמים השותפים למסגרת מערכתית כלשהי להשפיע על התודעה של קהלי יעד מסוימים, או למנוע השפעה עליה. תכליתה של המערכה על התודעה היא לגרום לקהלי יעד לאמץ תפיסת מציאות הרצויה למפעיל המאמץ, כך שיוכל לקדם ביתר קלות יעדים אסטרטגיים או אופרטיביים חיוניים עבורו.

תכליתו של מאמר זה אינה להמעיט בערכה של המערכה על התודעה, נהפוך הוא. מדובר ברכיב רב־משמעות בעידן המודרני, אשר לו השפעה הן על הכוחות הלוחמים, אך גם (ואולי בעיקר) על הממשלים ועל הציבורים. יעדו של החיבור הוא לנסות להשכין סדר בממד המתודולוגי שעליו מבוסס השיח על אודות המערכה על התודעה, לצד הארה ביקורתית של בעיות יסוד המלוות את הנושא, ובראשן כאמור היעדר המשגה ברורה ומוסכמת, חוסר תחקור שיטתי לגבי מידת האפקטיביות ואי־ניתוח של השינוי העמוק שחל בנושא בעשורים האחרונים.

נראה כי ריבוי הפנים והחמקמקות המאפיינים משחר ההיסטוריה את המושג 'תודעה' זולגים גם למושג 'המערכה על התודעה', ומחייבים בחינה נוקבת לגבי תוכנו ולגבי מידת השפעתו, לצד הצבעה על פערים או על חוסר עדכניות הניכרים בו. בהקשר זה בולט הצורך להבחין בין רכיבים ותיקים הנכללים ב"סל" מערכת התודעה, ואשר חלק ניכר מהם לא לוה בהצלחות מרשימות, לבין רכיבים חדשים ושונים, אשר להם השפעה גוברת.

המאמר ממוקד ברובו הגדול בשיח ובעיסוק הישראליים באשר למערכה על התודעה, ומבוסס על התייחסות לכתיבה, להכרזות ולמהלכים מעשיים של גורמי ביטחון וקברניטים מדיניים בנושא. זאת, לצד התייחסויות וניתוח דוגמאות ממקרים שונים במערכת

באשר לאיומים או למהלכים הממחישים את המערכה על התודעה, קל וחומר הצגה של הצלחות מובהקות המשקפות את השפעתה. מתוך סקירה של עשרות חיבורים בנושא מערכת התודעה ניכר כי רוב השיח המחקרי כיום ממוקד במאמצים של "החתרנות התודעתית", או במהלכי הסברה ותודעה (תופעה הנתפסת כאיום קונקרטי ואסטרטגי בעולם המערבי, לרבות בישראל), ורק חלק קטן יחסית מהמחקרים דן בהשפעה על תודעת היריב – תחום שגילם הבטחה גדולה לפני עשורים אחדים אולם מתברר כאמור כמקור לאכזבות. בהקשר זה יצינו כאמור עימותים שניהלו מדינות מערביות נגד חברות וגורמים שאינם מערביים. אחד הבולטים שבהם היה הניסיון האמריקאי לשינוי תרבותי עמוק במזרח התיכון, שבו הוחל לאחר פיגועי ה-11 ספטמבר 2001 ("מערכה על הלבבות והמוחות"), ואשר בא לידי ביטוי בולט במערכות שבמסגרתן נכבשו עיראק ואפגניסטן. המטרה האמריקאית הצרה הייתה הפלת גורמים עוינים ונטרול יכולותיהם הצבאיות, אולם היעד הרחב יותר היה שינוי עמוק במרחב הפוליטי והציבורי באותן המדינות, באופן שאמור היה להופך למדינות לאום דמוקרטיות יציבות. המאמץ הזה התקשה לגשר על פני בעיות יסוד במרחב החברתי שלא הובנו די הצורך על ידי האמריקאים, ובראשם העוינות הציבורית הבסיסית של הקהלים בעולם המוסלמי כלפי ארצות הברית, וכן עומק הזהויות והשנאות בין עדות ודתות וחוזקן של הזהויות החברתיות התת-לאומיות, אשר הקשו על היכולת לבצע שינוי תודעתי לעבר היעדים שאותם סימן הממשל האמריקאי.

חדשנות – בהיבטים מסוימים בלבד: כפי שהעירו חוקרים רבים בשנים האחרונות, העיסוק במערכה על התודעה אינו חדש, אלא מהווה גילום עדכני להבנה ולמאמצים אשר מתקיימים מזה אלפי שנים, ובעידן המודרני זכו לרוב לכינוי צנוע יותר בשם לוחמה פסיכולוגית ("ל"פ") ולוחמת מודיעין ("ל"מ"). ואולם, בעוד שבעבר המהלכים היו ממוקדים ברובם בהונאת היריב, בעיקר במישור הצבאי (האסטרטגי או הטקטי), הרי כיום המערכה על התודעה מלווה בשאיפה יומרנית לשינוי עמוק בתפיסת המציאות ובדפוסי החשיבה של "האחר", תוך רצון עז להשפיע על קהלים רחבים. העיסוק האינטנסיבי הנוכחי בנושא התודעה נובע ממספר שינויים שחלו במציאות המודרנית, ובראשם: מהפכת המידע ובמוקדה התפתחות השיח הרשתי והתמורות הטכנולוגיות (שבהן נטוע האיום העולה של "חתרנות תודעתית"); הדומיננטיות של העימותים הא-סימטריים בעידן המודרני (החל ממלחמת וייטנאם, עבור דרך המערכה הסובייטית באפגניסטן וכלה במערכות

במסגרת הניתוח הזה בולטות מספר בעיות: אקלקטיות: ההמשגה של המערכה על התודעה אינה מתאפיינת באחידות ובבהירות. מניתוח מחקרים שונים עולה תמונה של מקבץ שבו כלולות מספר תופעות, אשר ביניהן קיים אומנם מכנה משותף, אולם הוא לא פעם כללי מאוד. בהקשר זה נמנים בדרך כלל ארבעה מאמצים מרכזיים: הראשון – חתרנות תודעתית, רכיב הנתפס כ"חדש" ורבי-השפעה, ומהווה בעיני החברות והממשלים הדמוקרטיים כיום איום מרכזי בדמות השפעה על השיח הציבורי באמצעות כמה כלים: מרחב הרשתות החברתיות שמייצרות "יוראליות" מהירה בכל הנוגע להעברת מידע ותפיסות; השפעה על מערכות בחירות (למשל באמצעות שיבוש של מערכות הצבעה ביום הבחירות, או של ספירת הקולות); תופעת ה"פייק ניוז"; וכן מהלכים בתחום לוחמת הסייבר (להרחבה בנושא זה ראו: סימן-טוב, סיבובי ואראל, 2017); המאמץ השני – ניסיון השפעה על תודעת הצד היריב, בפרט על תפיסת המציאות שלו ועל עולם האמונות והערכים של ציבורים רחבים שבקרבם הוא פועל (אחד הרכיבים ה"ותיקים" שבהם מעלה סימן שאלה כבד, במיוחד בכל הקשור למערכות בין גורמים מערביים, לרבות ישראל, לבין כוחות וחברות מחוץ להן, במיוחד במזרח התיכון); השלישי – מהלכי "ל"פ" (לוחמה פסיכולוגית) ולו"מ" (לוחמת מודיעין), קרי פעולות הונאה "מסורתיות" שנלוות בדרך כלל למהלכים אופרטיביים; והמאמץ הרביעי – מהלכי הסברה ודיפלומטיה (להרחבה ראו: וקסמן וכהן, 2019). המאמצים השונים מקודמים באמצעות שיטות פעולה שונות, מדד ההצלחה שלהם שונה, ומי שמקדם אותם חייב להיות בעל מיומנויות שונות: מומחי תקשורת, רשתות וסייבר בהקשר של "חתרנות תודעתית", חוקרי תרבות ושפה בהיבט של מאמץ לשינוי תודעתי, ואנשי מבצעים, הסברה ודיפלומטיה בשאר התחומים. נוסף על כך, ניכר שוני בין קהלי היעד של המאמצים השונים: רובם מכוונים לתודעת "האחר" ותכליתם הבסיסית היא להשפיע על דרך חשיבתו והתנהגותו, בעוד מקצתם ממוקדים בחברה מבית (בניסיון לבסס בקרבה עולם דימויים באשר למערכה שמתרחשת), או אף כלפי גורמים חיצוניים שאינם מעורבים במערכה (בפרט הזירה הבינלאומית), ואשר לעמדותיה ולמהלכיה ביחס לעימות יש חשיבות רבה.

גודש תיאורטי: עיון במספר רב של מחקרים העוסקים בנושא המערכה על התודעה משקף במידה רבה "רוויה" בכל הקשור להמשגות ולניתוחים התיאורטיים (רובן מנותחות תוך "התכתבות" עם תורות מתחומי פסיכולוגיה ההמונים, הפילוסופיה ומחקר הרשתות), ומנגד – מיעוט יחסי של ניתוח דוגמאות קונקרטיות

במזרח התיכון ובזירה הבינלאומית, שנועדו להניע לחץ בינלאומי על טהראן, ועוד קודם לכן בהקשרי השחרת חמאס וחזבאללה בעיני הזירה הבינלאומית לצורך יצירת לגיטימציה לניהול מערכה צבאית נגדם, אשר לוו לרוב בעירוב בין המרחבים הצבאי והאזרחי.

בלבול בין הממד הקינטי לתודעתי: בחלק ניכר מהשיח המחקרי שדן במערכה על התודעה ניכר לא פעם עירוב בין מאמץ התודעה לבין המהלך האופרטיבי שננקט, אשר השפיע על דיוקנה של המציאות (ואגב כך, באופן טבעי גם על התנהגותם של בני האדם ועל הדרך שבה הם תופסים את המציאות). השינוי התודעתי נגזר לרוב מעוצמת המהלך הקינטי שננקט וממעגלי ההשפעה שהוא יוצר. ההפצצה האמריקאית על הירושמה, מבצע 'מוקד' שפתח את מלחמת ששת הימים בהשמדת חילות האוויר של מדינות ערב ומבצע 'חומת מגן' בשנת 2002 בגדה המערבית היו קודם כול מהלכים מעשיים ששינו מציאות, ורק כפועל יוצא הביאו לשינוי תודעה. בחלק ניכר מהמקרים, ללא המהלך הקינטי לא היה מתפתח שינוי תודעתי, ולמהלך הממוקד אך ורק בממד התודעתי, ללא מאמץ מעשי נלווה, יש כמעט תמיד השפעה מוגבלת. בחלק מהשיח המחקרי ניכרת השראה רבה של עימותים שהתנהלו עם גורמים מדינתיים למחצה דוגמת חזבאללה (מלחמת לבנון השנייה) או חמאס (שלוש המערכות שניהלה ישראל עם הארגון בעשור האחרון ברצועת עזה), אשר דבקים בתפיסת ההתנגדות – מוקאוומה (מילשטיין, 2010). אלה מנסים להקרין פרשנות מוחצנת שלפיה, למרות קורבנות רבים שספגו וחרף נחיתותם הבסיסית מול האויב (ישראל), הם ניצחו במערכות משום שהפגינו אורך רוח, מנעו יכולת הכרעה מהאויב ולפעמים אף "ירו את הירייה האחרונה". השיח שקידמו אותם הגורמים תרם לביסוס הטענה הרווחת שלפיה יש חשיבות רבה לתמונת הניצחון, ולא רק לאופן שבו המערכה מסתיימת בפועל. הדבר היווה לפרקים אימוץ פשטני של רטוריקת הצד השני, בלי לשים לב לסייגים ולרתיעה העמוקה המתפתחת בקרבם (בעיקר בשל המחיר הכבד ששילם הציבור במהלך המערכות, וחשש של חזבאללה ושל חמאס שהדבר יפגע בלגיטימציה שלהם מבית), לצד הבנתו של הפער שבין התעמולה שהוא מחצין לבין מצבו בפועל.

קשה להשתחרר מהרושם שהמערכה על התודעה (סימן טוב וקופרוסר, 2019) מהווה בעצם ביטוי נוסף למבוכה שמלווה ממשלים וצבאות מודרניים רבים במסגרת המערכות שאליהן הם נקלעו בעשורים האחרונים, במיוחד אלה שהתנהלו במזרח התיכון, בדרום-מזרח אסיה או במרכז אסיה. אלה עימותים

שמנהלת ישראל בעשורים האחרונים בזירות הפלסטינית והלבנונית), אשר דרכי התנהלותן וסיומן רוויות חוסר בהירות ומחייבות עיסוק בנרטיבים ובהסברה; וכן העלייה במשקלם של קהלים ושל חברות בעימותים המודרניים (הן במערב והן במוקדים מחוץ לו, שבהם מתנהלות מערכות שונות), מה שגם מעורר צורך בהשפעה על דרך החשיבה שלהם.

היעדר תחקור מעמיק: העיסוק המעשי בקידום המערכה על התודעה בעשורים האחרונים לוקה בתחקור מוגבל יחסית באשר למידת ההצלחה של המהלכים שקודמו, תוך הצגתם מול יעדים שהיו אמורים לממש ומול המשאבים שהושקעו בהם (בעיקר בהקשר של מהלכים שתכליתם הייתה שינוי תודעתי עמוק בקרב חברות, ונתקלו בחסמים תרבותיים שלמעשה הביאו לכישלון של רובם). בנושא החתרנות התודעתית ניכר תחקור נוקב ורציני יותר, בין היתר משום שמדובר באיום שעה חדש יחסית וקונקרטי מאוד מבחינת החברות המודרניות (במיוחד אלה הדמוקרטיות), ואשר נוגע בנדבכי היסוד של הקיום הממשלי, הפוליטי והציבורי בהן (בהקשר זה בולט במיוחד החשש במערב מהמאמץ הרוסי להשפיע על השיח הציבורי ועל מהלכי בחירות, וכן משיבושים עמוקים במרקם החיים – בשגרה ובחירום – בעקבות מאמצים בתחום הסייבר). לעומת זאת, התחקור מוגבל יותר במרחבים שבהם חוסר ההצלחה בולט יותר, ובראשם הניסיון להשפיע על התודעה הקולקטיבית הרחבה של הצד השני: החל, כאמור, מהמהלכים שקידמו האמריקאים במזרח התיכון לפני שני עשורים בניסיון לבסס שינוי תרבותי-תודעתי של עמי האזור, וכלה במאמציה של ישראל לשנות ולהנחיל תפיסות ותובנות בקהלי המרחב, במיוחד בזירות שבהן היא ניהלה מערכות צבאיות, ובראשן לבנון והזירה הפלסטינית (בהקשר זה בלטו מהלכים שנועדו "להשחיר" את ההנהגות המקומיות בעיני הקהלים שלהן, החל מחלוקת "עצי ריח" שאמורים היו להציג את חסן נסראללה באור נלעג בעיני הציבור הלבנוני, ועד "חשיפה" של פרטים מביכים לכאורה על אודות בכירי חמאס דוגמת יחיא סנוואר; לצד ניסיון להציג צדדים חיוביים בהתנהלות הישראלית, בדגש על סיוע שמוענק לאוכלוסייה האזרחית באותם מוקדים). המהלכים האלה נועדו בין היתר להמחיש לאויב את מחיר ההפסד של עימות, או לשפר את הדימוי הבסיסי והשלילי של מי שקידמו את מערכות התודעה (ארצות הברית וישראל במיוחד) בעיני הציבור ב"צד השני". למאמץ ההסברתי-דיפלומטי שהיה פחות יומרני וממוקד ביעדים קונקרטיים הייתה בהקשר זה הצלחה רבה יותר, היות שהוא כוון לסוגיות ממוקדות יותר דוגמת חשיפות בנושא הגרעין האיראני והמעורבות האיראנית בטרור

בעיתות חירות של עימותים צבאיים, על מנת לזרוע פחד ולשבש את מערכות השיח והעברות המסרים שבין ממשלים לבין הקהלים.

מנגד, כאמור, יש להכיר בכך שרוב המאמצים שקודמו עד היום בניסיון להביא לשינוי עמוק בתודעת הקהלים ב"צד האחר" נשאו פרי מוגבל למדי. הפצת סרטונים, ברכות חג או קריקטורות השמות ללעג את מנהיגי האויב אומנם זוכה לפופולריות רבה במישור העממי והבידורי, אך לרוב מתייחסים לכך כאל אנקדוטות או ידע נקודתי שלא היו מוכרים לאותן חברות. המאמץ הזה הביא עד היום לשינוי קל בלבד בתפיסת המצב של אותם קהלים, ונראה כי נחל כישלון חרוץ ביכולת לשנות את עולם הערכים והאמונות שלהם, בפרט בכל הקשור ליחס כלפי ישראל. בהקשר זה ניתן להסתמך על מכלול עדויות: החל מסקרי דעת קהל הנערכים בעולם הערבי, עבור דרך בדיקת היחס של התקשורת ושל השיח הציבורי והרשתי כלפי ישראל וכלה בבחינה של ההתנהלות המעשית של "הרחוב" בהקשר ליחס לישראל, שבה קל לזהות ביטויים לעוינות בסיסית (לא פעם בשונה מחלק מהממשלים, במיוחד במדינות המפרץ, אשר מקדמים בשנים האחרונות את הקשר עם ישראל, לרבות בפומבי).

החתרנות התודעתית היא ללא ספק נושא שיש למקד בו את עיקר המאמץ, בין היתר באמצעות פיתוח יכולות הגנה (ניטור ונטרול) והתקפה, וכן חינוך למודעות דיגיטלית. בהקשר זה בולט בעיקר הצורך להנחיל לציבור הרחב תובנות לגבי דרכי ההתמודדות עם תופעות של פייק ניוז ועם מהלכי הונאה שנועדו לטעת בלבול וחרדה המוניים

שני עשורים לאחר שקודמו השקעות אינטנסיביות בתחום התודעה בישראל, ובמוקדן הקמת גופים במערכת הביטחון ובמשרדי ממשלה שונים האמונים על קידום הנושא, נדרשת ישראל לתחקיר מעמיק, ישר ונטול התבשמות עצמית לגבי מידת ההצלחה בהקשר הזה. הקמת ערוצי רדיו וטלוויזיה המופנים לעולם הערבי (מהלך שהחל כבר בשנות ה-50, עם הקמת רדיו קול ישראל בערבית ופרסום עיתונים ממסדיים בערבית, ולאחר מכן מצא ביטוי בשידור פינות יעודיות בערבית במסגרת הטלוויזיה הישראלית, ובהקמת רדיו קול ישראל בפרסית) לא הניבה – עד כמה שניתן לבדוק את הדבר בעולם הערבי – שינוי תודעתי בסיסי בהקשר של היחס כלפי ישראל ותפיסתה הבסיסית (זאת בהסתמך על המדדים שצינו קודם לכן, אשר ברור מלכתחילה כי אינם שיטתיים ומדויקים לחלוטין, אולם הם מעניקים המחשה

נטולי זוהר ופאר, יש קושי להציג במסגרתם ניצחונות והכרעות בהתמודדות עם האויב, ובעצם קיים חוסר יכולת להגדיר מיהו אותו אויב. הדבר אף נעשה מורכב יותר נוכח העירוב שבין המרחב החברתי והצבאי של הגורם שנגדו פועלים הצבאות והממשלים המערביים, אשר יוצר דילמות מוסריות וערכיות, בפרט בקרב הקהלים המערביים. המציאות המתסכלת הביאה ליצירת אוסף מונחים שמפרשים עבור מקבלי ההחלטות, הצבאות והקהלים המערביים את המערכות המתנהלות, תוך הסבר לגבי השוני ביניהן לבין מלחמות העבר, המגבלות המגולמות בהן, אך גם ההישגים שניתן לחלץ מהם.

בחינה ביקורתית של המחקר ושל העיסוק המקיפים בנושא המערכה על התודעה מעידה כי הנושא כולו מצוי בעיצומו של שינוי, ולמעשה במעבר דרמטי בין תפיסות "ישנות" שיש אולי לזנוח, ל"חדשות" שבהן יש להתמקד. נדרש להכיר בשוני בין הרכיבים השונים של אותה מערכה, ובכך שיש כאלה שכשלו ואולי אף איבדו רלוונטיות, ובראשם המאמץ לשינוי תודעתי בקרב היריב (שעדיין מקודם במרץ רב על ידי גורמים שונים במערב, לרבות ישראל). מנגד ישנם רכיבים המצויים בנסיקה ואשר חייבים לעמוד במוקדה של תפיסה אסטרטגית עדכנית בנושא המערכה על התודעה, ובראשם כאמור המאמץ להשפיע על השיח הציבורי (בעיקר באמצעות המרחב הרשתי) ולשבש מערכות בחירות.

בניגוד למסקנות של מחקרים רבים, אשר בהם נקבע כי על מדינות המערב להגביר את המאמץ הכולל בתחום המערכה על התודעה (מעבר לכמויות האדירות של המשאבים החומריים שמושקעים בנושא במערב), נכון דווקא לקבוע אילו מתוך רכיבי הסל הרחב שלה ניתנים לסיווג כאיומים מוחשיים, כיעדים הניתנים למימוש או כמאמצים אנכרוניסטיים שאין טעם להמשיך לטפחם. כל זאת, עוד לפני שפונים להקמה של גופים נוספים האמונים על ריכוז או על קידום המערכה על התודעה, ואשר מלווים בפועל ביצירה של עוד בירוקרטיה ותהליכי עבודה מסורבלים.

החתרנות התודעתית היא ללא ספק נושא שיש למקד בו את עיקר המאמץ (רוזנר וסימן טוב, 2018), בין היתר באמצעות פיתוח יכולות הגנה (ניטור ונטרול) והתקפה, וכן חינוך למודעות דיגיטלית. בהקשר זה בולט בעיקר הצורך להנחיל לציבור הרחב תובנות לגבי דרכי ההתמודדות עם תופעות של פייק ניוז ועם מהלכי הונאה שנועדו לטעת בלבול וחרדה המוניים (ברון ורויטמן, 2019). הדבר בא לידי ביטוי בולט בעשור האחרון במהלכים שקידמה רוסיה מול יריבותיה במזרח אירופה ובראשן אוקראינה, וכן במערב, ובמיוחד ארצות הברית. סביר להניח כי המאמץ הזה יגבר בעתיד ויתרחב בעיקר

צריכה לכלול יותר מאפיינים הגנתיים שתכליתם למנוע פגיעה ב"בטן הרכה" של הדמוקרטיה, ופחות מאמצים "אקטיביים" שיעדם שינוי תפיסת המציאות ועולם הערכים של הצד השני, אשר כאמור הוכיחו עצמם כבעלי יעילות מוגבלת (למעט מהלכים ממוקדים יותר שמהותם הונאה, המלווים מהלכים צבאיים טקטיים או אסטרטגיים).

נוסף על כך נדרש להפגין זהירות במסגרת הניסיון להשפיע על התודעה בצד השני, שעלול להוליד תוצאה הפוכה. דוגמה לכך ניתן למצוא בדברי העידוד שנשאו גורמים בישראל כלפי המחאה בלבנון, שבה נקודות המחלוקת אינן בין תומכי ישראל למתנגדיה, ואשר תמיכה ישראלית באחד הצדדים רק עלולה לגרום לפגיעה בדימויו הציבורי. בהקשר אחר, מומלץ להימנע מבלבול בין הצלחה ביצירת תפיסת מחיר הפסד כבד בקרב האויב, אשר גורם להתרעתו מפני נקיטת מהלכים אופרטיביים (ומושג בדרך כלל לאחר מערכות צבאיות כבדות, כפי שניכר אצל חזבאללה או חמאס בשני העשורים האחרונים), לבין "שינוי תודעתי" – יעד המוכוון גם לחברה שבה פועל האויב, ואשר מגלם אמונה ביכולת להביא לתמורה עמוקה באופן שבו נתפסת ישראל ובניסוח ערכי ועקרונות הקיום הבסיסיים של "האחר".

וכמו תמיד, העמקת ההיכרות של העוסקים במלאכת המערכה על התודעה, ובראשם אנשי המודיעין, עם עולמו התרבותי, שפתו וההיסטוריה של מושא המחקר (שמצטמצמת בפועל בעשורים האחרונים) (להרחבה ראו: מיכאל ודוסטרי, 2017) צפויה להוות תמיד מפתח מרכזי שעשוי לאפשר מהלכים יעילים יותר, ולא פחות חשוב – ריאליים בכל הנוגע ליעדים שניתן להשיג ולאלה שלא (להרחבה ראו: מילשטיין, 2017). מוחות חריפים ככל שיהיו, אשר יעסקו במערכה על התודעה, אך ללא הבנת הקודים התרבותיים ובקיאיות בשפתו של הצד השני, יתקשו כנראה לאתר נקודות תורפה מדויקות שבהן נדרש להתמקד, או להגות מהלכים שיהיו בעלי השפעה אמיתית. בהקשר זה כבר העיר שמעון שמיר, חוקר המזרח התיכון והדיפלומט הוותיק, כי "ידיעת הלשון מאפשרת קליטת תכנים והכרת ניואנסים שאין כמעט דרך להעבירם בתרגום. היא פותחת צוהר אל עולם הערכים והעמדות, המאויים והתקוות של החברה השכנה בצורה שאין לה תחליף" (שמיר, 1985, עמ' 8), ומרטין פיטרסן, לשעבר בכיר ב־CIA, קבע כי מבחינת איש המודיעין אין תחליף להיכרות עם שפתו ועם תרבותו של מושא מחקרו (Petersen, 2003).

טובה לגבי משקלם של הזרמים המרכזיים במרחב הערבי). גם המהלכים המקודמים בשנים האחרונות, ובראשם הפעלת אתרי אינטרנט על ידי גופים רשמיים בערבית (למשל תיאום פעולות הממשלה בשטחים, יחידת דובר צה"ל ומשרד החוץ), מעוררים תגובות חיוביות נקודתיות בלבד (בליווי נאצות רבות), אולם לא נראה כי הביאו – לפחות עד היום – לשינוי עמוק בדרך שבה נתפסת ישראל בעיני החברות באזור, אשר מעצביה המרכזיים הם כלי התקשורת במדינות השונות, המסגרות החברתיות, מוסדות החינוך והממסד הדתי (כל עוד לא יחול שינוי עמוק ורחב במוקדים האלה, סביר להניח כי לא יתהווה שינוי של ממש בתודעה הבסיסית של בני המרחב).

המערכה על התודעה שישראל נדרשת לאמץ צריכה לכלול יותר מאפיינים הגנתיים שתכליתם למנוע פגיעה ב"בטן הרכה" של הדמוקרטיה, ופחות מאמצים "אקטיביים" שיעדם שינוי תפיסת המציאות ועולם הערכים של הצד השני, אשר כאמור הוכיחו עצמם כבעלי יעילות מוגבלת.

הפעלת ערוצי השיח הרשתיים בשנים האחרונות אינה חסרת תוחלת: הם מצליחים להציג בפני אותם קהלים מידע אלטרנטיבי בסוגיות שונות (לרבות מהלכי של ישראל), אשר לא מועבר להם ממקורות אחרים, ואשר נתפס בעיני אותם קהלים כאמין יחסית. עם זאת, כאמור, המאמץ הישראלי לא מניב שינוי יסודי של תפיסת ישראל בקרב הציבורים במרחב. לפרקים ישנה בישראל השתבחות ב"צריבה בתודעה" או "הכרעה תודעתית" של הצד השני (בעיקר בהקשר של המערכת הפלסטינית), או "סדיקת האמון הציבורי" במנהיגיו (כפי שנטען למשל לגבי חסן נסראללה מזכ"ל חזבאללה), אולם נראה כי השפעתם בפועל מוגבלת הרבה יותר. אם וכאשר מתפתחים מחאה וביקורת פנימיים נגד אותם הכוחות, הם נובעים מתהליכים פנימיים (כמו למשל המצב הכלכלי בלבנון או השחיתות השלטונית בעיראק בשנה האחרונה), ולא כפרי של מאמץ התודעה הישראלי. לסיכום, נראה כי כאשר ישראל מנתחת את מהלכיה בתחום המערכה על התודעה, עליה למקד את מאמציה בהגנה מפני מאמצי חתרנות ברוח הפייק ניוז, ולצמצם את ההשקעה וכן את מידת הציפייה (וגם את תיאור ההצלחות) בכל הקשור לשינוי דרכי החשיבה (בדגש על חברות וקהלים). אין לבטל את המאמץ הזה, שכן יש לו חשיבות שעשויה להתרחב לאורך זמן, אולם נדרש גם להכיר בהשפעתו האמיתית בפועל. במילים אחרות, המערכה על התודעה שישראל נדרשת לאמץ

על התודעה: היבטים אסטרטגיים ומודיעיניים, תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי בשיתוף המרכז למורשת המודיעין, 2019, עמ' 25-38.

מיכאל, ק' מיכאל ודוסטרי, ע' (2017). התכסית האנושית ומודיעין תרבותי במבחן המלחמות העכשוויות. **סייבר, מודיעין וביטחון**, כרך 1, גיליון 2, יוני 2017, עמ' 51-76.

מילשטיין, מ' (2010). **מוקאוומה: עלייתו של אתגר ההתנגדות והשפעתו על תפיסת הביטחון של ישראל**, תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2010.

מילשטיין, מ' (2017). "לא תשתנה...השתנה, תשתנה": היעלמות הבנות העומק אודות מושאי המחקר מעולמם של גופי המודיעין והשפעת התופעה על יכולותיהם ועל הרלוונטיות שלהם. **מודיעין הלכה למעשה**, גיליון 2 (אוגוסט 2017), עמ' 59-67.

סימן טוב, ד' וקופרוסר י' (עורכים), (2019). **המערכה על התודעה: היבטים אסטרטגיים ומודיעיניים**, תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי בשיתוף המרכז למורשת המודיעין, 2019.

סימן טוב, ד', סיבוני, ג' ואראל, ג' (2017). איומים קיברנטיים על תהליכים דמוקרטיים. **סייבר, מודיעין וביטחון**, כרך 1, גיליון 3 (דצמבר 2017), עמ' 59-69.

רוזנר, י' וסימן טוב, ד' (2018). חתרנות תודעתית: התערבות רוסית בבחירות לנשיאות בארצות הברית כאיום חדש על המערב. **מבט על**, גיליון 1031, תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 8 במרץ 2018.

שמיר, ש' (1985). **לימוד הערבים ולימוד עצמנו. בתוך: להכיר עמים קרובים: כיצד מתמודדים בישראל עם לימוד הערבים ותרבותם – סדרת דיונים** (ירושלים: מוסד ון ליר בשיתוף עם החברה המזרחית הישראלית, תשמ"ה/1985), עמ' 8.

Martin Petersen, Martin (2003). The challenge for the political analyst. *Political Analysis*, Vol. 47, No. 1, p. 51-56.

תודותיי לאלוף במיל' גרשון הכהן, לתא"ל במיל' יורם חמו, לתא"ל במיל' איתי ברון ולעמוס הראל על הערותיהם הנבונות, אשר סייעו לי בליטוש הטיעונים במאמר.

אל"מ (מיל') ד"ר מיכאל מילשטיין הוא ראש הפורום ללימודים פלסטיניים במרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת תל אביב ורכז התוכנית למאבק בפשיעה ובאלימות בחברה הערבית בישראל ובמכון למחקרי ביטחון לאומי. ד"ר מילשטיין שימש בעבר כיועץ לעניינים פלסטיניים למתאם פעולות הממשלה בשטחים וכראש הזירה הפלסטינית באגף המודיעין. פרסם שלושה ספרים ועשרות מאמרים שמוקדם הנושא הפלסטיני והמגמות האסטרטגיות במזרח התיכון.

מקורות

אייזן, מ' (2004). המאבק על התודעה במלחמה הפוסט מודרנית: רקע והמשגה. בתוך: ח' גולן וש' שי (עורכים), **העימות המוגבל**, תל-אביב: מערכות, 2004, עמ' 347-376.

ברון, א' ורויטמן, מ' (2019). **ביטחון לאומי בעידן של פוסט-אמת ופייק ניוז**, תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2019.

וקסמן, ח' וכהן, ד' (2019). מעבר לרשת: דיפלומטיה, תודעה וההשפעה.

בתוך: י' קופרוסר וד' סימן טוב (עורכים), **המערכה על התודעה:**

היבטים אסטרטגיים ומודיעיניים, תל-אביב: המכון למחקרי

ביטחון לאומי בשיתוף המרכז למורשת המודיעין, 2019, עמ'

213-205.

ישראל, צ' ואראל, ג' (2019). תודעה והמערכה על התודעה: נקודת מבט תיאורטית. בתוך: י' קופרוסר וד' סימן טוב (עורכים), **המערכה**